

Habent sua fata...

Az olvasás jövője

M. Fülöp Géza

A tanulmány a Sárospatakon, 1999 májusában rendezett HUNRA-konferencián hangzott el.

Az olvasásról, az olvasás jelenéről és jövőjéről elmélkedve az ember óhatatlanul arra gondol, vajon nem vagyunk-e mindnyájan, akik vissza szeretnénk adni az olvasásnak a rangját, virtuális szelmok ellen hadakozó posztmodern Don Quijotek? Netán azért ragaszkodunk foggal és körömmel egy elavult kommunikációs eszközhöz, azért hirdetjük a gutenbergi tejúton való poroszkálás fontosságát a szupersztrádán száguldás mellett, mert túlságosan nagy az ortegai „korszerűtlenségi koefficiensünk”? Hiszen számtalan felmérés, vizsgálat, a mindennapi tapasztalat – nemcsak e két hazában, hanem világszerte – az olvasás trónfosztásáról ad hírt. Egyre kevesebb az olvasó ember – s főleg az olvasó fiatal. S most már nemcsak az analfabéták és funkcionális analfabéták állandóan újratermelődő, sőt gyarapodó rétegéről van szó. A magasabb képzettségű, sőt legmagasabb képzettségű emberek is mindinkább hátat fordítanak a könyvnek, az olvasásnak. Kiváló szakemberek, informatikusok, menedzserek, a társadalom kisebb-nagyobb rangú

irányítói úgy élnek, úgy végzik, szakmai szempontból talán kiválóan, munkájukat, hogy eszükbe sem jut kézbe venni egy jó könyvet („irodalom alattit”, kikapcsolódásból, talán még olvasnak). Az iskolában is elsősorban a magas piaci értékű tárgyakra tevődik a hangsúly, s az általános műveltség – oh, micsoda avított, sokak számára már érthetetlen fogalom! – lekerült a napirendről. S ezért bizony sokszor nem a diákok a felelősek. (Az olvasást természetesen azért még meg kell tanulni, hiszen amíg el nem terjednek az élőszóból értő számítógépek, a képernyő előtt ülve is olvasunk. De ez egészen más jellegű olvasás. S mivel nincs még minden digitalizálva, néha kézbe kell venni a szakkönyveket is.) Lassan a képi kommunikáció (a ránk, emberekre jellemző pontatlansággal és felületességgel vizuálisnak nevezett kommunikáció) átveszi a betű helyét, a még papíron megjelenő kiadványokban is. A fejlődés igazolni látszik a McLuhani előrejelzést. (Jóllehet, amikor a Gutenberg galaxis kihunyjáról beszélünk, nem vagyunk hívek a próféta tanításá-

hoz. Legtöbbször csak a nyomtatott könyv eltűnésére gondolunk, máskor magát az írást búcsúztatjuk. Ne feledjük azonban, hogy McLuhan a vizualitás általános háttérbe szorulását várta az elektronikus kortól. Olyan világra gondolt, amelyben az emberi érzékek ismét egyenjogúakká válnak, mint annak idején az írás felfedezése előtt, olyan érzékelési-gondolkodási modellre, amelyben a jobb agyféltekénk veszi át a vezető szerepet, s a kommunikáció valamiféle makroszkopikus gesztikuláció révén valósul meg.)

Új embertípus van tehát kialakulóban, olyan embertípus, amely tudását a hálózaton, a multimédia-alapú globális programok révén szerzi, kiválóan ért a számítógéphez, tökéletesen eligazodik az Internet-dzsungelben, minden információt meg tud szerezni, amire szüksége van, pragmatikus, nem olvas, nem elvont fogalmakban gondolkodik, szókinccse minimális, érzelmi élete – ha van – nagyon redukált. („Mit érez?” – hozza zavarba a szuperszámítógépet a 13 éves Adam A császár új elméje című Penrose-könyvben.¹) És a homo sapiensszel ellentétben a jobb agyféltekéje a fejlettebb.

A homo informaticus kialakulása – s az olvasás háttérbe szorulása is természetesen – az információs-kommunikációs technika fejlődésének köszönhető. Ha nem félnék, hogy megvádolnak, megengedhetetlenül nagy a „korszerűtlenségi koefficienssem”, azt mondanám, Huxley szép új világára gondolva, hogy a Világállam kormánya a televízióval és a számítógéppel a robbanó hangnál és az áramütésnél kíméletesebb, de talán sokkal hatásosabb módszert talált ki a könyv – és a természet – megutáltatására.²

Térjünk azonban vissza Utópiából a mába, s próbáljuk felmérni, milyen hatással van a kommunikációs környezet változása napjaink emberére. Vegyük először szemügyre, mik a következményei olvasási szokásaink megváltozásának.

Tudjuk, hiszen számos felmérés, vizsgálat bizonyítja, a keveset vagy nem olvasó ember szókinccse elszegényedik, szövegértése romlik, kifejezőképessége

elsorvad, egyre kevesebbet és egyre rosszabbul beszél, gondolkodása, lelki élete helyrehozhatatlan kárt szenved.

Gondolkodásunkra, intellektuális viselkedésünkre azonban olvasási szokásaink számítógép okozta változása sem marad következmények nélkül. Az első: a hálózati olvasás – a ránk zúduló rengeteg, hébe-hóba értékes, többségében azonban érdektelen, értéktelen közlemény átfutása, átnézése – csak felületes lehet. S ez nyilvánvalóan gondolkodásunkat is felületesebbé teszi. Lassan képtelenné válunk az elmélyült gondolkodásra, reflektálásra, amelyet a nyomtatott könyv olvasása lehetővé tesz, sőt igényel.

A másik következmény: a magányos olvasó eltűnése. A hálózatra kapcsolódva az ember rögtön egy kollektivitás részévé válik, gondolatai – a kémia nyelvén szólva – már in statu nascendi, születésük pillanatában, „közkinccsé” válnak, az egyéniség feloldódik a nagy globális közösségben. Ez azonban csak amolyan virtuális közösség, nem azonos az igazi embermelegségű közösséggel. A számítógép előtt ülő egyed a virtuális közösségben egyre magányosabbá válik. (A szörfölő magányossága – parafrázálhatnánk a régi címet.)

A harmadik következmény: ha a nyilvánosság előtt kell gondolkodnunk, akkor csak olyan gondolatokat fogalmazunk meg, amelyek kibírják a nyilvánosságot. S lassan csak ilyen gondolataink is születnek. Vagy megváltozik belső világunk, vagy neurotikusok leszünk.

Az új információs-kommunikációs világban azonban a legfontosabb, talán döntő változás, hogy a kép veszi át a szöveg helyét. Hogy miért nézzük ezt a folyamatot némi aggodalommal, amikor a kép, a valóság képi megragadása szinte egyidős az emberrel, s minden korban fontos eszköze volt az emberi kommunikációnak? Amikor a vizuális (értsd képi) kultúra szerves része az egyetemes emberi kultúrának? Kimerítő választ adni erre a kérdésre itt és most nem lehet feladatunk. Csak néhány – talán

nem is a legfontosabb – vonatkozásra, körülményre hívnám fel a figyelmüket.

A kép, tudjuk, rendszerint sokkal több információt közöl, mint sok ezer szó. Érzelmek felkeltésére is alkalmas. De teljességgel alkalmatlan elvont gondolatok közlésére s a világ bonyolult összefüggéseinek kifejezésére (az absztrakció képessége a nyelvhez kötött).

A kép nagy mértékben megköti a fantáziánkat. Az olvasott szöveg szárnyalásra készletti képzeletünket, a kép lebéklyózza.

Bár a képi nyelvnek is megvan a szemantikája és szintaktikája, szabályai korántsem olyan szigorúak, mint a beszélt vagy írott nyelv. Ezeket a szabályokat is meg kellene ugyan tanulnunk, de a kép tanulás nélkül is értelmezhető. Ezért a képpel sokkal nagyobb manipulatív hatást lehet elérni, mint a szavakkal. *Paul Messaris* szerint a vizuális manipulációs technikák elsődleges forrása az a tény, hogy a vizuális szintaxis nélkülözi az explicit értelmezési konvenciókat, ennek pedig az a következménye, hogy a reklám és a meggyőző kommunikáció különféle fajtái sokkal nagyobb hatást tudnak elérni a képi információval, mint a nyelv szabályai által lényegesen erősebben kötött verbális tartalommal.³ Ha egy kép minimális valóságghű információt tartalmaz, többi elemével a létrehozó kénye-kedve szerint befolyásolhatja a nézőt, anélkül, hogy az észrevenné. Az az illúzió, hogy a valóságot látjuk, holott csak az kerül a szemünk elé, amit a riporter látni akar. A tévé-híradók, riportok és a valóság viszonyáról elretentő beszámolókat olvashatunk a *Replika* 1997-es júniusi és a *HVG* idei május 8-i számában.^{4, 5} S gondoljunk arra is, hogyan lehet egy tévéadásban a kameraszög beállításával, a közélet-távoltítás technikájával, a képek sorrendjével befolyásolni a nézőt, hogy lehet egymásba mosni, nivellálni, parazita információkkal „feldúsítani” a híreket.

Meg kell említenünk – mert a jövőre nézve meghatározó jelentősége van – a képi kommuniká-

cio sajátos, a gyermekeknek szóló formáját, a rajzfilmet, amelynek legújabb típusaiban, mint az állatorvosi lóban a betegségeket, megtaláljuk mindazokat a negatív vonásokat, amelyek korunk képi kommunikációját jellemzik: a tartalom primitív elszűkülését, a nyelv szegénységét, az emberi kapcsolatok kiürülését, az elidegenedést, az erőszakot.⁶

Mint látjuk, sokkal többről van szó, mint az írás-olvasás háttérbe szorítása. Az információszerzés, a tájékozódás, a kommunikáció gyökeres megváltozását éljük át. S ez a világról alkotott képünk, világlátásunk, gondolkodásunk, lelki életünk átalakulását vonhatja maga után. Hiszen tudjuk – megint McLuhant idézve-cáfolva –, hogy bár nem a média az üzenet, a kommunikációs eszközök-technikák, a médiumok minden korban nagy mértékben befolyásolták, befolyásolják az üzenet tartalmát, befogadását, hatását. Ahogy *Nyíri Kristóf* írja: „*A kommunikációs technológiák semmiképpen sem semleges hordozói üzeneteknek. Befolyásolják a közlések tartalmát, és szociológiailag struktúrálóan hatnak vissza az adott technológiákat alkalmazó társadalomra.*”⁷ S a kommunikációs technika változása nemcsak a társadalom szellemi arculatát változtatja meg, hanem filozófiai gondolkodását is. *Nyíri Kristóf Heidegger* és főként *Wittgenstein* filozófiájáról mutatta ki, hogy kettőjük gondolkodása nem függetleníthető az őket körülvevő kommunikációs környezettől, jelesül az elektromos-elektronikus tömegmédiumok elterjedésétől. A filozófia történetében bekövetkezett változások jelentékeny hányada – véli *Nyíri* – bizonyos kommunikáció-történeti változásokkal szoros összefüggésben bontakozott ki.⁸ Amit az olvasástörténet kutatói mondanak az olvasásról – a néhány könyvét intenzíven olvasó ember átadja a helyét a sok nyomdaterméket extenzíven, felületesen olvasónak, a mélység a laposságnak – különösen érvényes ma az információszerzésre, a tájékozódásra. Sokkal többet tudunk, mint elődeink, de sokkal felületesebben. Informáltabbak letünk, de nem okosabbak, s még kevésbé bölcs-

bek. A tükör széttört, s csak a cserepek maradtak. Adatokat, tényeket tudunk, ám nem ismerjük az igazságot. De hát a mai relativisztikus korban nincs is igazság, csak igazságok vannak. „Az adat-áradat szétrombolta a nagy elbeszéléseket, a keresztvényt, a marxizmust, a humanizmust” – írja Sven Birkerts Gutenberg elégiák című könyvében –, „a filozófia dús ligetéből kivágták a fákat, s Minerva baglya elrepült.”⁹

Ne tulajdonítsunk azért minden változást – jót is, rosszat is – a kommunikációs technikának. Bár szerepe, befolyása, társadalomformáló ereje veszélyesen nagy, ennek az erőnek a túlhangsúlyozása, felnagyítása is a manipuláció eszköze lehet, s arra szolgálhat, hogy elfedje azokat az igazi erőket, amelyek a társadalmi mozgások vektorait kijelölik. „Nem lenne-e már itt az ideje, hogy demisztifikáljuk a médiát?” – teszi fel a kérdést egyik utolsó írásában Szecskő Tamás.¹⁰

Napjainkban ezek a vektorok a globalizáció irányába mutatnak.

A „világfalu” alakulásának gazdasági-társadalmi erővonalait kitapogatni, a folyamat előnyeit és hátrányait elemezni – hozzáértés és idő hiányában nem vállalhatom. Csak két rövid, a témánkhöz kapcsolódó részletet idézek Vass Csabának a *Valóság*-ban megjelent tanulmányából.

„A globalizáció felismerte: hatalmát csak akkor tarthatja meg, ha kiragadja magánemberek hatalmából azt, hogy maguk értelmezessék mindennapjaik eseményeit. Ezért az értelmezési és beszédközösségeknek a modernizációban megkezdett lerombolását a globalizációs világkorszakba érve felgyorsították, s a helyükön támadt ürbe beleerőszakolták azokat a valóságértelmezésre szakosodott intézményeket, amelyeken keresztül a globalizáció sosem volt hatalmat nyert afelett, hogy alávetettjei milyen szimbolikus világban élnek.

A világtelevízió, a világfilmek, a megareklámok ... mind-mind arra szolgálnak, hogy megkérdőjelezhetetlenül, sőt szabadságunk mindenekfeletti bizonyíté-

kaként azt a diktált valóságot építsék fel és építsék újjá, amely a szupranaconális globalizáció belső harcai mindenkori állásának vagy éppen pillanatnyi szeszélyének felel meg.”

Majd tovább: „A globalizációs világhatalom urai felismerték: hatalmuk megtartása azon múlik, hogy az életünk szövetét alkotó valóságon és szociális azonosságtudatunkon felül képesek-e a magánazonosságunkat is meghatározni. Ehhez azonban le kell rombolniuk minden természetes közösséget – családot, baráti társaságokat, szomszédsági kötelékeket –, amelyek az azonosságalkotás szabadságának biztosítékai, s ezeket az általuk diktált csoportokkal kell helyettesíteniük.”¹¹

Mármint, akár egyetértünk Vass Csaba értékelésével, akár nem, azt látnunk kell, hogy a globalizáció nem válságkezelő program. (David Korten evolúciós zsákutcának nevezi.) Pedig erre lenne szükség. A globalizációs és internetes eufóriában ünneprontás válságról beszélni. Holott az emberiség globálisan válságban van. Nem a mindegyre fellépő pénzügyi-gazdasági válságok, s bármennyire kegyetlenül hangzik, nem is a koszosvóihoz, zaireihez vagy kurdisztánihoz hasonló vérengzések, nem is a légszennyeződés, az ózonlyuk, a légkör felmelegedése jelentik az igazi veszélyt. Hanem az a szellemi-lelki zavar, amely az egész világon úrrá lett, az érték és mérték elvesztése, az anómia, ön- és világértelmezésünk teljes csődje. Elveszett az iránytű, amely utat mutatna, amely megmutatná, honnan jövünk, hová megyünk, miért vagyunk itt a földön. Úgy is mondhatnánk, elvesztettük a képességünket az értelmes, tartalmas, szép életre. És a válság tünetei közé tartozik, hogy magát a válságot is csak részleteiben érzékeljük.

Az „evolúciós zsákutcából” a kivezető utat nem találjuk meg, ha hátat fordítunk a jelennek, ha vissza akarjuk forgatni az idő kerekét, ha lehajtunk a szupersztrádáról, összetörjük a CD-ROM-okat, kikapcsoljuk a számítógépet. De úgy sem, hogy szemétdombra vetjük az igazi értékeket. Tudjuk, a kom-

munikációs technika változásai, a kommunikációs forradalmak milyen nagy mértékben befolyásolták az emberek gondolkozását (még a filozófusokét is), milyen hatással voltak a társadalmi mozgásokra. Ám az emberi sors, a condition humaine mégsem ezeknek az eszközöknek az eredője. A vezérlés és szabályozás mélyebbről hat. Vagy ha úgy tetszik, magasabbról. Meg kell fogadnunk hát Szecső Tamás szavait: demisztifikálnunk kell a médiát. A helyükre kell tennünk az eszközöket, s mint olyanokat kell használnunk őket.

Engedjék meg, hogy felsoroljak most néhány fogalmat: becsület, tisztesség, felelősség, kötelesség, barátság, közösség, család, nemzet. Bizonyára sokan vannak, akik számára ezek elavult, divatjukat múlt fogalmak, üres szavak. Pedig csak az emberiség tudatalattijába szorították őket. S ez az egyik oka – talán legfontosabb oka –, hogy tömegbetegséggé váltak a szorongásos betegségek, a neurózis, a pszichózis, s minden baj, ami ezekkel jár, az agresszió, a depresszió, az öngyilkosságok. A feladat: visszahelyezni a társadalom, az emberek tudatába, s tartalommal megtölteni ezeket a fogalmakat, visszaállítani az értékek rendjét, a normákat, önmagunk és a világ helyes értelmezését. „Jó mulatság, férfimunka” lesz ez, s a munka dandárja a tanítókra, tanárookra, az Olvasástársaság tagjaira vár. Mert a válásból, a zsákutcából kivezető utat a jó irodalom, a jó könyvek mutatják, s csak olvasó gyermekek, olvasó fiatalok, olvasó felnőttek találhatják meg. Van hát az olvasásnak jövője, kell, hogy legyen az információs társadalomban is. És ha nem lesz, jaj az emberiségnek. (John, a Vadember *Huxley* regényében felakasztja magát. Mi azért itt még nem tartunk.) Nem retrográd gondolatok ezek s nem donquijotei bolondéria, ha az olvasó társadalomért dolgozunk.

Az Európa Tanács szakemberei nemrégiben hat forгатókönyvet dolgoztak ki az emberiség várható fejlődésére. A hat forгатókönyv közül három talán reménységgel tölthet el bennünket. Olyan jövőt prognosztizálnak, amelyben a teremtő emberi gondolat, a kölcsönös felelősség, az igazi emberi közösségek irányítják majd a társadalmat. Bízunk benne, hogy nem a másik három közül valósul meg valamelyik.

Paul Valéry Hamvas Béla idézte szavaival köszönöm meg figyelmüket: a világ helyzete sohasem reménytelen, mert sohasem azokon múlik, akik nem hisznek az életben, hanem azokon, akik hisznek benne.¹²

Irodalom

1. PENROSE, Roger: A császár új elméje. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
2. HUXLEY, Aldous: Szép új világ. Budapest, Pantheon-kiadás, é.n.
3. RÓKA Jolán: A kommunikációkutatás két modelljéről. In: Jel-Kép, 1995. 3-4.sz., p.111-116.
4. CHARON, Jean Marie: A CNN tekintete. In: Replika, 1997.jún. 26.sz., p.81-85.
5. Megrendezett valóság. In: Heti Világgazdaság, 1998. máj. 8., p.51.
6. KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: A rajzfilm néhány alakváltozása. In: Jel-Kép, 1997. 4.sz. p.39-46.
7. NYÍRI Kristóf: Számítógéphálózat és vallásos individualizmus. In: Világosság, 38., 1997. 4.sz. p.3-10.
8. DEMETER Tamás: A csendes olvasás és a tudatfilozófia kezdetei. In: Jel-Kép, 1998. 1.sz. p.67-88.
9. BIRKERTS, Sven: Reading in the electronic era-1. In: Logos, 7, 3.sz., 1996. p.211-214.
10. SZECSKŐ Tamás: Földrengések a médiakutatásban. In: Jel-Kép, 1998. 1.sz., p. 9-11.
11. VASS Csaba: A globalizációs világrendszerváltás és létmód-váltás. In: Valóság, 40., 9.sz., 1997. szept., p.1-20.
12. HAMVAS Béla: A világvalóság. Budapest, Magvető Kiadó, 1983.